

3. Константинов В. О. Ректори КПІ: 36. біогр. нарисів / Константинов В. О.; Відп. ред. М. Ільченко. — К. : Генеза, 1998. — 101 с.

4. КПІ: колиска інженерної освіти і науки в Україні / Згуровський М. З., Ільченко М. Ю., Константинов В. О. та ін.; під. ред. М. Ю. Ільченка. — К. : Генеза, 1998. — 147 с.

5. КПІ: Перше століття. Іст. огляд / Авт.-упоряд. : В. І. Лиховодов та ін. — К. : Такі справи, 2007. — 384 с.

6. Лиховодов В. І. КПІ крізь роки — історичний огляд. 6 етапів. До 75-річчя Жовтневого району міста Києва / Лиховодов В. І. — К. : КПІ, 1997. — 147 с.

7. Лиховодов В. І. КПІ — від першого кроку до першого випуску / Лиховодов В. І. — К. : КПІ, 1998. — 104 с.

8. Лиховодов В. І. КПІ — від першого курсу до першого випуску / Лиховодов В. І., Любомудрова А. Л., Лиховодова Е. В. / Під. ред. М. Ю. Ільченка. — К. : Генеза, 1998. — 103 с.

9. Літопис вищих навчальних закладів. Випускники КПІ. — К., 2003. — 240 с.

10. Любомудрова А. Л. КПІ крізь роки: Історичний огляд 6 етапів. До 75 річчя Жовтневого району міста Києва / Любомудрова А. Л., Лиховодов В. І., Лиховодова О. В. — К. : Б. в., 1997. — 147 с.

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙ

Ш. Ш. Рамазанов, Л. Р. Ігнатова

УДК 93:341.32

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

У матеріалах автори розглядають походження версії про «превентивну війну» Німеччини та «упереджувальний удар» Радянського Союзу.

Ключові слова: превентивна війна; упереджувальний удар; план «Барбароса»; «східний похід».

В материалах авторы рассматривают происхождение версии о «превентивной войне» Германии и «упреждающем ударе» Советского Союза. Анализируются различные точки зрения на вопрос о том, кто был инициатором начала Великой Отечественной войны. Делается вывод об однозначной ответственности Германии за начало Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: превентивная война; упреждающий удар; план «Барбаросса»; «восточный поход».

In this materials authors consider a version about the origin of German «pre-ventive war» and «pre-emptive strike» of the Soviet Union. Various points of view on a question of the one who was the initiator of the Great Patriotic War begin-

ning are analyzed. On the basis of the published documents and scientific researches authors show discrepancy of modern historians in aspiration to find the correct point of view on this question. In this article actions of Germany and the Soviet Union on the eve of World War II are considered. Military, political and economic readiness of both parties for war is analyzed. The conclusion about unambiguous responsibility of Germany for the Great Patriotic War beginning is drawn.

Keywords: preventive war; pre-emptive strike; «Barbarossa» plan; «Eastern campaign».

Після закінчення Другої світової війни минуло майже 70 років, однак суперечки про те, хто її розв'язав, не вщухають. Не менш дискусійним залишається також питання про те, хто ж усе-таки планував першим почати військові дії 1941 р.: Гітлер чи Сталін? Хто винуватець початку Великої Вітчизняної війни?

Для того, щоб відповісти на ці питання, потрібно проаналізувати міждержавні відносини європейських країн з Німеччиною та Німеччини з Радянським Союзом, що передували трагічним воєнним подіям.

У другій половині 1930-х рр. військово-політична обстановка у світі різко загострилася. Було підписано «сталевий пакт» між Німеччиною та Італією (1936 р.), а також «Антикомінтернівський пакт» між Німеччиною і Японією (1936 р.). Саме ці країни в середині 1930-х рр. почали готуватися до насильницького переділу світу. 1937 р. завершилося створення ще одного військового блоку (Німеччина, Італія, Японія), спрямованого проти СРСР.

У вересні 1938 р. з потурання Франції та Англії було підписано Мюнхенську угоду, за підсумками якої Чехословаччину фактично було розчленовано. Безпосередню участь у «Мюнхенській змові» взяли Польща, яка окупувала Тешинську область, і Угорщина, яка окупувала Закарпатську Україну. З мовчазної згоди Англії та Франції задовго до підписання Мюнхенської угоди в березні 1938 р., Німеччина проголосила аншлюс Австрії.

15 березня 1939 р. німецькі війська зайняли Прагу і окупували Чехословаччину, а 21 березня Німеччина висунула територіальні претензії до Польщі, зажадавши повернути Данциг, який до Версальського мирного договору належав Німеччині. Отримавши негативну відповідь, Німеччина спровокувала війну проти Польщі 1 вересня 1939 р.

За кілька днів до цього відбулася подія, яку палко обговорюють і неоднозначно трактують сучасні історики. 23 серпня 1939 р. в Москві було підписано договір про ненапад між Німеччиною і СРСР, розрахований на 10 років (пакт Молотова-Ріббентропа). Значна частина істориків вважає, що Сталін, підписавши пакт про ненапад з Гітлером, дав зелене світло агресії, і що подальший хід подій продемонстрував це з усією очевидністю. Не

підлягає сумніву, що між договором від 23 серпня 1939 р. і нападом нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р., а в червні 1941 р. — на СРСР, існує прямий зв'язок. На думку більшості істориків, пакт Молотова-Ріббентропа підготував підґрунтя для розв'язання Другої світової війни і нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., поставив СРСР у критичне становище міжнародної ізоляції.

Сталін мислив класово-ідеологічними догмами, тож не зрозумів, що після того, як Німеччина захопила Чехословаччину в березні 1939 р., політика Англії та Франції різко повернулась у бік зближення з СРСР на антинімецькій основі. Однак Сталін вважав за краще домовитися з Гітлером проти Англії та Франції, хоча й було зрозуміло, що, звільнившись на Заході, Гітлер почне військові дії проти СРСР.

Саме так і розвивалися події. Проводячи низку військових операцій «Васерюбунг», «Гельб», «Вайс» та ін., Німеччина протягом 1938–1940 рр. захопила 12 європейських країн: Австрію, Чехословаччину, Албанію, Польщу, Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Францію, Югославію, Грецію, що викликало у Гітлера ейфорію.

Не залишалось сумнівів відносно реальних планів рейху щодо Радянського Союзу.

Задовго до 22 червня 1941 р. програмові цілі нацистів було конкретизовано в книгах Гітлера «Майн кампф» (1924 р.) і «Цвайтесбух» (1928 р.). Один з розділів «Майн кампф» було названо «Орієнтація на Схід чи східна політика». Своєї програмової антирадянської мети нацистське керівництво не приховувало й після укладення 23 серпня 1939 р. договору з СРСР про ненапад. Після розгрому Франції влітку 1940 р. Гітлер уже не потребував цього договору. Адже саме після того, як зазнала поразки Франція, на нараді керівного складу збройних сил Німеччини 31 липня 1940 р. в м. Бергхофе (особиста резиденція Гітлера) було зроблено перші пропозиції про війну з СРСР, коротко сформульовано установки: «...початок — травень 1941 року, тривалість операції — п'ять місяців. Мета — знищення життєвої сили Росії» [10, с. 5].

Після цієї наради Німеччина почала безпосередньо готуватися до «східного походу». Планування війни проти СРСР було розділено на три етапи.

1. Травень — червень 1940 р. — Гітлер прийняв принципове рішення про війну проти СРСР.

2. Липень 1940 — лютий 1941 рр. — генштаб та інші вищі органи готували основні військові плани й розрахунки.

3. Лютий — червень 1941 р. — детальна розробка планів у штабах збройних сил.

Зауважмо, що план розроблявся на альтернативній основі: у штабі оперативного керівництва (на чолі з Йоделем), у штабі ОКХ суходільних військ (на чолі з Ф. Гальдером), у відділі іноземних армій (на чолі з підполковником Е. Кінцелем) і в командуваннях і штабах груп армій, армій і танкових груп. Усі варіанти було передано першому заступникові генштабу генерал-майору Паулосу, який виробив первісний нарис генштабу ОКХ з оперативного ведення війни проти СРСР. 5 листопада Гальдер повідомив про попередній план Гітлеру, який його схвалив [10, с. 6–7].

Водночас командування вермахту приділяло велику увагу підготовці ТВД (театр військових дій). У липні 1940 р. німецька загальнодержавна програма «Отто» передбачала розвиток мережі залізниць і шосе, збільшення кількості аеродромів і посадкових майданчиків, полігонів, казарм, розвиток систем зв'язку й ППО.

До кінця травня 1941 р. роботи за планом «Отто» повністю завершилися, що підтверджувало готовність Німеччини до війни проти СРСР.

На основі особистої перевірки готовності ТВД Гальдер 14 червня 1941 р. доповів Гітлерові: «Відносно інженерно-технічного забезпечення усе підготовлено добре» [10, с. 9].

Безсумнівно, керівництво СРСР також докладало великих зусиль з перебудови економіки на випадок війни й підготовки театру військових дій.

Успішне здійснення всього комплексу заходів щодо організованого вступу до війни залежало від своєчасної підготовки ТВД.

До кінця 1941 р. планувалося мати 950 аеродромів (додатково потрібно побудувати 333 аеродроми, а всього їх необхідно було 1112). Тому авіаполки базувалися по два на аеродромі, деякі з них розташовувалися на відстані досяжності артилерії.

До західних кордонів можна було подати лише 444 пари поїздів (з боку противника — 988). Якщо на Київський та Одеський військові округи припадало 180 аеродромів, то на Західний і Прибалтійський — усього 35.

Така обстановка склалася до 1941 р. Вирішити завдання з підготовки театру військових дій можна було лише до кінця 1942 р., а частину з них — 1943 р. [10, с. 17].

Тим часом напруга біля кордонів Радянського Союзу наростала. Тим не менше, Сталін не давав дозволу привести війська в бойову готовність. Спроби ж командувачів військових округів підвищити бойову готовність жорстко каралися.

Увечері 21 червня начальник штабу КОВО доповів Г. Жукову, що фельдфебель німецької армії, який перебіг через кордон, повідомив, що німецькі війська перейдуть у наступ о 4:00 ранку 22 червня. О 3 год. 15 хв. уранці 22 червня німці почали бойові дії на фронтах [10, с. 20–21].

Сталін навіть після початку військових дій до 6 год. 30 хв. 22 червня 1941 р. не давав дозволу на відповідні дії, й тільки після доповіді Молотова санкціонував підписання директиви № 2 від 22 червня 1941 р., хоча й у цьому документі було зазначено: «Надалі до особливого розпорядження наземним військам кордон не переходити» [18].

Директиву № 2 тільки о 7 год. 15 хв. 22 червня 1941 р. підписали С. Тимошенко, Г. Жуков і Г. Маленков.

Політична суперечка про відповідальність за початок Великої Вітчизняної війни виникла одразу ж з її початком. Обидві сторони дали своє тлумачення того, що сталося, в урядових заявах 22 червня 1941 р.

В меморандумі міністерства закордонних справ Німеччини, врученому о 4 год. ранку 22 червня 1941 р. радянському повпредові в Німеччині Деканозову вказувалося: «З укладенням радянсько-югославського договору про дружбу від 5.04.1941 року, який укріпив тил белградських змовників, СРСР приєднався до загального англо-югославсько-грецького фронту проти Німеччини... імперський уряд заявляє, що радянський уряд всупереч узятим на себе зобов'язанням не тільки продовжив, а й посилив свої спроби підірвати Німеччину і Європу; вів усе більшу і більшу антинімецьку політику; зосередив на німецькому кордоні усі свої війська у повній бойовій готовності. Таким чином, радянський уряд порушив договори з Німеччиною і має намір з тилу атакувати Німеччину, у той час як вона бореться за своє існування. Фюрер тому наказав німецьким збройним силам протистояти цій загрози усіма наявними у їх розпорядженні засобами» [18], що саме такі недружні кроки Радянського Союзу змусили Німеччину «...стати на шлях "превентивної війни" проти СРСР, оскільки, він не виконував своїх зобов'язань за радянсько-німецьким договором і готувався до нападу на Німеччину» [10, с. 31].

З заяви радянського уряду ствердно прозвучало «Цей нечуваний напад на нашу країну є безпрецедентним в історії цивілізованих народів віроломством. Напад на нашу країну зроблено, незважаючи на те, що між СРСР і Німеччиною укладено договір про ненапад, і Радянський уряд з усією сумлінністю виконував усі умови цього договору» [18].

Однак, незважаючи на те, що ця суперечка не припиняється, відомий історик В. Данилов слушно зазначає: «Очевидно, що провина Німеччини як агресора не може бути поставлена під сумнів», цитуючи слова Гітлера, сформульовані ще у 20-х рр. ХХ ст. в книзі «Mein Kampf»: «Якщо ми сьогодні говоримо про нові землі і території в Європі, ми звертаємо свій погляд у першу чергу до Росії, а також до сусідніх з нею залежних від неї країн» [12, с. 33].

З моменту приходу 1933 р. Гітлера до влади саме ця ідея стала панівною в усій зовнішній політиці нацистської Німеччини. Вже навесні 1940 р. за осо-

бистою вказівкою Гітлера Генеральний штаб вермахту почав розробляти план війни проти СРСР. 18 грудня того самого року Гітлер затвердив директиву № 21 — план «Барбароса». З цього моменту нацистська Німеччина розгорнула широкомасштабну кампанію з підготовки війни проти Радянського Союзу. Спочатку напад на СРСР було намічено на 15 травня 1941 р. Пізніше цей термін уточнили. В директиві командування сухопутних військ вермахту від 10 червня 1941 р. вказувалося: «Днем “Д” пропонується вважати 22 червня. ...О 13:00 21 червня військам буде переданий ... сигнал “Дортмунд”. Він означає, що наступ, як і заплановано, розпочнеться 22 червня, о 3 години 30 хвилин: початок наступу сухопутних військ і переліт авіації через кордон» [13, с. 128].

Слід пам'ятати також про підступність і аморальність Гітлера як політика, який за кілька днів до нападу на Польщу заявив своїм генералам: «Я дам пропагандистський привід для розв'язання війни, все одно, достовірний він чи ні. У переможців потім не запитують, сказав він правду чи ні. На початку і у ході війни важливе не право, а перемога» [17, с. 32]. Саме такий сценарій використав Гітлер під час нападу на Радянський Союз.

Версія про «превентивну війну» стала для нацистської пропаганди немов би виправданням нападу Німеччини на Радянський Союз. До терміну «превентивна війна» німецькі політики, дипломати та військові почали вдаватися й після поразки від країн антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Англія) у травні 1945 р.

Наприклад, на допиті 17 червня 1945 р. генерал-фельдмаршал В. Кейтель сказав: «Я стверджую, що всі підготовчі заходи, що проводилися нами до весни 1941 року, носили характер оборонних приготувань на випадок можливого нападу Червоної Армії. Таким чином, всю війну на Сході певною мірою можна назвати превентивною. Звичайно, при підготовці цих заходів ми вирішили обрати більш ефективний спосіб, а саме: попередити напад Радянської Росії і несподіваним ударом розгромити її збройні сили» [2, с. 336].

Цієї позиції дотримувалися на Нюрнберзькому процесі ватажки нацистського рейху, хоча в той час він і не взяв до уваги свідчення вищих нацистських політиків, військових та чиновників апарату пропаганди Німеччини.

Новий імпульс версія про «превентивну війну» отримала в роки холодної війни. Вона віддзеркалилась у роботах колишніх гітлерівських генералів, західнонімецьких, англійських і американських істориків та публіцистів. Так, західнонімецький історик В. Горлітц у книзі «Німецький Генеральний штаб» стверджує, що Гітлер і його однодумці розгортали збройні сили для вторгнення до Радянського Союзу «у відповідь на радянську загрозу» [2, с. 337].

Проте в історичній науці та в засобах масової інформації Західних країн, зокрема ФРН, аж до 1980-х рр. вважалося загальновизнаним, що рішення Гітлера напасти на СРСР було послідовним результатом його ідеологічної «східної програми», спрямованої на завоювання «життєвого простору». При цьому загальна позиція зводилася до тези про те, що в червні 1941 р. Гітлер не почав «превентивну війну», а реалізовував справжні, ідеологічно мотивовані наміри, до структури яких входили традиційні гегемоністські вимоги. Висновок про те, що нацистська Німеччина вела проти СРСР війну на знищення, зумовлену політичними, економічними та расово-ідеологічними чинниками, ні в кого не викликав сумніву і ґрунтувався на результатах численних фундаментальних наукових досліджень.

В історичній науці не ставилося під сумнів і те, що проблема мотивації рішення про війну проти СРСР, яку схвалив Гітлер у червні 1941 р., може бути вирішена тільки в контексті довгострокових політичних цілей «третього рейху», а саме світового панування Німеччини.

Відомий німецький історик, провідний науковий співробітник Федерального військового архіву ФРН Герд Юбершер у статті «22 червня 1941 р. у сучасній історіографії ФРН. До питання про “превентивну війну”» вказує, що підсумком досліджень багатьох учених (Г. Вайнберга, Х. Тревор-Ропер, Е. Йеккеля, А. Кун, А. Хільгрубера) про зовнішньополітичну програму, мету війни та стратегії Гітлера став повсюдно визнаний висновок про те, що намір «фюрера» напасти на СРСР не впливав виключно з військової ситуації 1940 р., але був органічним наслідком його «східної програми», виробленої до 1933 р. Історичні дослідження, за твердженням Г. Юбершера, незаперечно довели, що агресія «третього рейху» була послідовним здійсненням визначеної ще в 1920-ті рр. мети нацистської «східної політики». Рішення про напад на СРСР повністю відповідало головній меті Гітлера, викладеній у «Майн кампф» (1924 р.) і в так званій «Другий книзі» (1928 р.), так само як і в його подальших заявах, особливо після вступу на посаду канцлера 1933 р. У роботах Хільгрубера розкрито політико-ідеологічні цілі війни проти СРСР. Він у дослідженнях переконливо доводить, що під час нападу Гітлера на СРСР не могло йтися про «превентивну війну» в звичайному розумінні цього терміна, тобто про військові дії, до яких вдаються, щоб запобігти підготовлюваній агресії. Вчений стверджує, що в працях з історії міжнародних відносин пропагандистську заяву Берліна, викладену в офіційній німецькій ноті від 22 червня 1941 р., де стверджувалося, що Червона Армія розгортається, аби завдати удару в спину Німеччині, а вермахт виступив тільки, щоб відвернути цю загрозу, ніколи серйозно не сприймали, оскільки німецькі документи досить відверті. В них радше обговорювали зручну нагоду для нападу, а про конкретну військову загрозу з боку

Радянського Союзу не йшлося. Він ще наприкінці 1970-х рр. доводив, що «навіть чи кому-небудь з офіційних осіб вдалося» розкрити «передбачуваний превентивний характер нападу Німеччини на СРСР» [6].

На пострадянському просторі значної популярності набула версія про те, що СРСР готував напад на Німеччину 6 липня 1941 р. При цьому В. Суворов, О. Арутюнов, М. Мельтухов, Д. Данілов, М. Солонін, В. Кісілев і низка інших істориків, що підтримують цю версію, посилаються на протокол секретного засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1939 р., на якому буцімто й було ухвалено це рішення, а також на «Міркування...» від 15 травня 1941 р., оскільки зосередження військ велося відповідно з ним.

Однак відомий український історик Ф. Левітас у книзі «Друга світова війна: український вимір», посилаючись на Д. Волкогонова, доводить, що в згаданому документі «про напад не йшлося, вирішувалися питання військово-оборонного значення...». Водночас він зазначає, що вермахт мав кілька планів нападу на СРСР [15, с. 29].

На підтвердження того, що СРСР не готувався напасти на Німеччину, Ф. Левітас наводить цікавий документ — акт прийому Наркомату оборони СРСР С. Тимошенка від К. Ворошилова (7 грудня 1940 р.), у якому йшлося про те, «що на момент прийому та передачі Наркомату оборони оперативного плану війни не було, не були розроблені й оперативні плани — як загальні, так і окремі» [15, с. 30].

Суперечка про «превентивну війну» знову активізувалася на Заході з виданням книг В. Суворова «Криголам» і «День “М”» наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. у Німеччині та Англії, незважаючи на їх неоднозначне сприйняття в науковій громадськості. Особливий інтерес ревізійністських, консервативних кіл Заходу привернуло викладене в книгах В. Суворова трактування німецького нападу на СРСР як «превентивної війни».

Дискусія, що розгорнулася 1986 р. в Німеччині, перекинувшись потім і до інших країн, загострила суперечку істориків щодо двох істотних питань кінця 1930-х — початку 1940-х рр. Першим з них було ставлення до злочинів німецького нацизму. Ґрунтуючись на відомій теорії тоталітаризму, консервативні історики обстоювали тезу про вторинність нацистських злочинів. На їхню думку, нацизм був тільки відповіддю на експансію більшовизму. Другим питанням були причини Другої світової війни і винуватці її виникнення. З часом обидві ці тези об'єднались у міф про «превентивну війну», в якому стверджується, що СРСР навесні 1941 р. готувався напасти на зосереджену, але ще не розгорнуту армію «третього рейху» [3].

Послідовними прихильниками цієї версії є Е. Топіч, І. Хоффман, Ф. Фабрі, Л. Хоган, Е. Нольте, Г. Гіллессон, Г. Кальтенбруннер, О. Грохлер, В. Мазер, В. Пост та інші. Е. Топіч у книзі «Війна Сталіна» стверджує,

що «політичний сенс Другої світової війни зводиться до агресії Радянського Союзу» проти західних демократій, а роль Німеччини та Японії полягала в тому, що вони слугували військовим інструментом Кремля. Топич робить висновок, що радянське керівництво нібито «само спровокувало Гітлера на напад, щоб постати перед усім світом як жертва». Будучи прихильником версії про те, що влітку 1941 р. готувався напад Сталіна на «третій рейх», І. Хоффман також стверджує, що «наступальна конфігурація Червоної Армії» несла «стратегічну небезпеку», а радянська зовнішня політика напередодні війни була просякнута «незмінною агресивністю» [17].

Хоффман, щоб виправдати агресію Німеччини проти СРСР, згодом робить категоричний висновок про те, що «Червона Армія зайняла наступальні позиції на західному кордоні. Військові та політичні приготування Червоної Армії до нападу на Німеччину досягли кульмінації навесні 1941 р. Гітлер не мав чіткого уявлення про те, що дійсно готувалося з радянської сторони. Якщо взяти до уваги ці приготування, то стає ясно, що він своїм нападом 22 червня 1941 р. передбачив напад Сталіна» [2, с. 340]. Приблизно такої ж позиції дотримується О. Грохлер.

Ф. Фабрі в публікаціях також стверджує, що напад 22 червня 1941 р. був превентивним ударом. Він також, як і І. Хоффман, вважає, що 1941 р. існував останній шанс випередити «агресора Сталіна», який планував напасти на Німеччину [17]. Таким чином, у середовищі правих кіл як у самій Німеччині, так і в деяких країнах Заходу, а в останні роки й серед російських дослідників додаються зусилля розглядати німецькі дії як реакцію на радянські й, тим самим, вільно чи мимоволі, виправдовувати. Або йдеться про націонал-соціалізм як відповідь на більшовизм, або про німецький напад як удар, який упереджував радянський. У такому разі Гітлер поставав у ролі не агресора, який прагнув захопити «життєвий простір», а політика, «вимушеного» реагувати на агресивну політику Радянського Союзу. За допомогою тези про справедливую «превентивну війну» націонал-соціалісти перетворювалися на рятівників Європи від більшовизму.

Саме ця теза домінує в роботах Ф. Беккера і В. Мазера, у яких гітлерівська агресія проти СРСР іменується «оборонною боротьбою Європи проти більшовизму», причому Сталіну приписується підготовка грандіозної наступальної операції під кодовою назвою «Гроза», нібито передбаченої на середину липня 1941 р. З погляду Мазера, відзначає Г. Юбершер, Гітлер нібито лише на кілька годин випередив Сталіна. При цьому обоє авторів не надають ніяких доказів [19]. Прагнучи довести принципову наступальність акцій Червоної Армії, прихильники версії про «превентивну війну» звертаються до проблематики радянської військової доктрини, стратегії Червоної Армії та її озброєння в 1920–1941 рр. Тим не менш, хоча результа-

ти досліджень і не викликають сумнівів, але вони й не підтверджують гіпотези про те, що задум нападу на «третій рейх» 1941 р. прямо випливає з однозначної наступальності радянської військової доктрини. Проте загальновідомо, що 1941 р. ні сам Гітлер, ані командування вермахту не вірили в те, що СРСР може напасти на Німеччину. До Берліна не надходило ніякої інформації про агресивні задуми Радянського Союзу щодо «третього рейху». Навпаки, оцінюючи політику Москви, німецькі дипломати й розвідка постійно доповідали про бажання СРСР зберегти мир з Німеччиною, не допустити у відносинах з нею серйозних конфліктних ситуацій.

Тільки в травні 1941 р. посол Німеччини у СРСР Шуленбург неодноразово повідомляв про готовність СРСР заради цього зробити все можливе.

В телеграмі Шуленбурга до МЗС Німеччини 7 травня зазначалося: «Сталін, змінивши Молотова на посту голови Ради Народних Комісарів СРСР.. використовує своє нове становище для того, щоб узяти особисту участь у справі збереження і розвитку хороших відносин між СРСР і Німеччиною» [18]. У донесенні від 12 травня до МЗС Німеччини Шуленбург повідомляв: «Я твердо переконаний, що у міжнародній ситуації, яку він вважає серйозною, Сталін поставив своєю метою оберігання Радянського Союзу від зіткнення з Німеччиною» [18].

24 травня 1941 р. Ф. Шуленбург у черговому повідомленні до Берліна доповідав: «...те, що зовнішня політика, перш за все, спрямована на запобігання сутичці з Німеччиною, доводиться позицією, яку зайняв радянський уряд в останні тижні, тоном радянської преси, яка розглядає всі події, які стосуються Німеччини, у формі, яка не викликає заперечень, та дотриманні економічних угод...» [18].

Понад те, керівництво вермахту оцінювало матеріально-технічний та кадровий стан Червоної Армії як незадовільний, вважало її нездатною вести широкомасштабні наступальні операції. Враховуючи ці обставини, німецьке командування під час розробки оперативних планів війни проти СРСР, а їх складання розпочалося ще навесні 1940 р., не припускало, що Радянський Союз може напасти на Німеччину [9].

З початку 1990-х рр. не менш принципові суперечки розгорнулися в колишніх республіках СРСР. Версії про «превентивну війну» приділяли велику увагу історики, військові та публіцисти. Своєрідним каталізатором цієї дискусії стало опублікування 1992 р. раніше засекреченого документа Генерального штабу Червоної Армії «Міркування щодо плану стратегічного розгортання сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками» від 15 травня 1941 р.

В ході дискусії було виявлено дві основні концепції. Одні дослідники вважають, що Радянський Союз 1941 р. готувався до наступу проти Німеч-

чини. Інші, спростовуючи цю версію, наводять аргументи на користь оборонних заходів радянського керівництва напередодні війни з Німеччиною.

Зміст дискусії ускладнювався тим, що прихильники тези про підготовку в Радянському Союзі «упереджувального удару» вживали цей термін виключно як синонім агресії, що значно ускладнювало порозуміння між учасниками дискусії та в підсумку заважало вирішувати конкретні питання: чи правомірно розглядати «Міркування...» як чинний документ, чи Сталін відхилив пропозиції Генштабу. Чи правомірно, що деякі історики вважають «Міркування...» тим планом, згідно з яким Червона Армія влітку 1941 р. збиралася завдати упереджувального удару по німецьких військах.

Те, що дослідники розглядають травневі «Міркування...» Генерального Штабу Червоної Армії як план «упереджувального удару», засноване на двох особливостях документа.

По-перше, на відміну від попередніх оперативних планів, ці «Міркування...» складено тільки на випадок війни з Німеччиною та її союзниками; розділів, які стосувалися б розгортання Збройних сил СРСР на випадок війни з іншими потенційними супротивниками, немає. А це говорить про те, що Генеральний штаб, аналізуючи ситуацію на кордонах СРСР, зробив висновок про безпосередню небезпеку війни з Німеччиною найближчим часом. «Враховуючи, що Німеччина у даний час тримає свою армію відмобілізованою, з розгорнутими тилами, — підкреслюється у документі, — вона має можливість випередити нас у розгортанні і завдати раптового удару».

По-друге, якщо в попередніх планах було закладено концепцію переходу Червоної Армії у наступ після відбиття нападу противника, то в «Міркуваннях...» уперше висувалася ідея «випередити противника в розгортанні й атакувати німецьку армію в той момент, коли вона перебуватиме у стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт і взаємодію військ» [11]. Фактично пропонувалося завдати упереджувального удару по німецькій армії.

З цього питання С. К. Тимошенко і Г. К. Жуков з доповідями про обстановку й пропозиціями підвищити бойову готовність військ західних прикордонних округів були в Сталіна 19 разів (квітень — 7, травень — 6, червень — 6 разів). А. Василевський з цього приводу зазначав: «На превеликий жаль і нещастя для народу, всі ці настільки необхідні для країни заходи своєчасно у життя проведені не були» [10, с. 19].

Враховуючи обставини, Генеральний штаб пропонував заздалегідь ужити таких заходів, як і Німеччина. «Для того, щоб забезпечити виконання викладеного вище задуму, — вказував автор документа, — необхідно завчасно провести такі заходи, без яких неможливо завдати раптового уда-

ру по противнику як з повітря, так і на землі: 1. Провести приховане відмобілізування військ під виглядом навчальних зборів запасу; 2. Під виглядом виходу у табори здійснити приховане зосередження військ ближче до західного кордону, у першу чергу зосередити усі армії резерву Головного командування; 3. Приховано зосередити авіацію на польових аеродромах з віддалених округів і одразу ж почати розгортати авіаційний тил; 4. Поступово під виглядом навчальних зборів і тилових навчань розгортати тил і госпітальну базу» [11].

Плануючи підготовку упереджувального удару по німецьких військах, Генеральний Штаб Червоної Армії виходив з того, що Німеччині, війська якої повністю відмобілізовано, і 120 з 180 дивізій, які вона може виставити проти СРСР, уже зосереджено на його західному кордоні, залишилося зробити лише крок перед початком бойових дій, а саме — розгорнути угруповання відповідно до плану війни проти СРСР [12]. Саме тому слід було ліквідувати цю перевагу Німеччини, не віддати ініціативу німецькому командуванню й самим атакувати німецьку армію в стадії розгортання.

Таким чином, аналіз «Міркувань...» та інших документів, пов'язаних з підготовкою упереджувального удару по німецьких військах, дає змогу зробити висновок про те, що Генеральний Штаб розглядав такий удар як спосіб зірвати напад Німеччини на СРСР улітку 1941 р., який, за багатьма відомостями, став неминучим.

Відомий дослідник початкового періоду війни А. Абатуров пише, що в «Стратегічній розробці оперативного відділу верховного командування вермахту з підготовки і ведення кампанії проти СРСР» від 15 вересня 1940 р. німецьке військово-політичне керівництво прогнозувало три варіанти можливих дій Червоної Армії на початку війни. Серед перших розглядався варіант, за яким Радянський Союз завдасть попереджувального удару по німецьких військах, що розгорталися. Але, на думку розробників плану, цей варіант відпадав через нездатність командування і військ Червоної Армії нанести потужний удар по Східній Пруссії та Північній Польщі [1, с. 30].

Відомо, що стан офіцерського корпусу Червоної Армії напередодні війни був сумний. Безумовно, далися взнаки репресії 1937–1938 рр. За неповними даними, в ці роки було розстріляно три маршали, три командарми I рангу, 10 командармів II рангу, 50 комкорів, 154 комдиви, 16 армійських комісарів I та II рангів, 25 корпусних комісарів, 58 дивізіонних комісарів, 401 командир полку. Усього 1937–1938 рр. було знищено від 35,2 до 43 тис. офіцерів [14, с. 254–255].

Водночас потрібно визнати, що професійний рівень підготовки вищого командного складу Червоної Армії був невисокий. Нарком оборони СРСР маршал Радянського Союзу С. Тимошенко і начальник Генерального

штабу Червоної Армії генерал армії Г. Жуков військовоу освіту мали на рівні академічних курсів. Командувач Західного Особливого військового округу генерал армії Д. Павлов був призначений на посаду в червні 1940 р., маючи досвід командування танковою бригадою. Командувач військ Київського Особливого військового округу генерал-полковник М. Кирпонос був призначений на посаду в лютому 1941 р., маючи піврічний досвід командування дивізією під час радянсько-фінської війни і двомісячний досвід командування стрілецьким корпусом 1940 р., після чого відразу став командувачем Ленінградського військового округу, а через півроку переведений командувачем у найбільший — Київський особливий військовий округ.

Украй низьким був рівень військової підготовки офіцерів запасу.

Якщо врахувати всі ці негативні моменти, то викликає сумнів здатність Червоної Армії (як стверджує В. Суворов, 6 липня 1941 р.) підготувати та провести стратегічну наступальну операцію для розгрому угруповання німецьких військ, які їм протистояли.

Тож доречно відзначити, що в директиві за планом «Барбароса» особливо підкреслювалося: «Вирішальне значення має бути надано тому, щоб наші наміри напасти не були розпізнані» [13, с. 86]. Однак у плані перекидань військ до кордонів СРСР, котрий підписав начальник Генерального Штабу сухопутних військ Ф. Гальдер 12 лютого 1941 р., прогнозувалося, що з 24 квітня по 15 травня наступальні наміри вермахту стануть більш ясними і «приховати розгортання військ для ведення наступальних операцій не видається можливим, а з 6 травня вже не буде ніяких сумнівів щодо наступальних намірів німецьких військ» [11]. Справді, до початку травня таємне остаточно стало явним, у результаті чого і з'явився радянський план від 15 травня 1941 р. Доказів, що «Німеччина підготувалася для військового нападу на нашу країну, було досить — у наш час їх приховати важко, — згадував О. Василевський. — Побоювання, що на Заході підніметься шум з приводу нібито агресивних прагнень СРСР треба було відкинути. Ми підійшли волею обставин, не залежних від нас, до рубікону війни і потрібно було твердо зробити крок уперед» [7, с. 68].

Отже, Генеральний Штаб пропонував завдати упереджувального удару по Німеччині. Здавалося б, саме з цього виходить і В. Суворов. «Історики, — заявляє він, цитую за П. Бобилевим, — досі не відповідали нам на питання: хто ж почав радянсько-німецьку війну 1941 року? При вирішенні цієї проблеми історики-комуністи пропонують такий критерій: хто першим вистрілив, той і винуватець. А чому б не використати інший критерій? Чому не звернути увагу на те, хто першим почав мобілізацію, зосередження і оперативне розгортання, тобто хто першим потягнувся до піс-

толета?». Вказуючи на неспроможність версії гітлерівського керівництва про «превентивну війну» Німеччини проти СРСР, П. Бобилев стверджує, що В. Суворов свідомо ухиляється від фактів, які не вписуються у версію, котру він захищає. Інакше легко помітити, що й за його «іншим критерієм» першою «потягнулася до пістолета» Німеччина. Навіть план радянського командування від 15 травня 1941 р., попри те, що містить пропозицію про упереджувальний удар по німецькій армії, не додає ніяких аргументів на користь гітлерівської версії про «превентивну війну». Для Гітлера та його співників цей радянський план, як і попередні (всього їх було чотири), не відіграв ніякої ролі в ухваленні рішення про напад на СРСР. Його прийняли ще навесні 1940 р., після чого почалося детальне планування війни [5]. Вже з червня 1940 р. командування вермахту приділяло першорядну увагу стратегічному та оперативному маскуванню підготовки війни проти СРСР.

Дезінформація та маскування віддзеркалились у всіх проектах «східного походу», які розроблялися в генеральному штабі сухопутних військ (ОКХ) і штабі оперативного керівництва (ОКБ). «В інтересах секретності, — йшлося в проєкті представника ОКБ полковника Лоссберга, — слід на першому етапі обмежити доступ до матеріалів, пов'язаних зі “східним походом”, можливо, більш вузьким колом людей зі складу вищих і старших командних інстанцій» [16, с. 33].

6 вересня 1940 р. було видано спеціальний наказ начальника штабу верховного головнокомандування (ОКБ) про маскування всіх заходів, пов'язаних з підготовкою «східного походу». В директиві, яку Гітлер підписав 18 грудня 1940 р., підкреслювалося: «Вирішальне значення має бути надано тому, щоб наші наміри напасти не були розпізнані» [16, с. 43]. Директива ОКХ з зосередження та розгортання німецьких військ для нападу на СРСР від 31 січня 1941 р. вимагала всі підготовчі роботи до «східного походу» проводити «з дотриманням секретності», остаточно висувати війська «тільки вночі» [16, с. 50–51].

15 лютого 1941 р. за підписом начальника штабу ОКБ В. Кейтеля було видано директиву з дезінформації та маскування підготовки нападу на СРСР у період зосередження і розгортання німецьких військ. У ній дезінформаційні заходи розбивалися на два етапи. На першому, розрахованому приблизно по квітень 1941 р., передбачалося створити хибне уявлення щодо намірів німецького командування, акцентуючи на планах вторгнення до Англії й підготовці операцій «Маріта» (на Балканах) і «Зонненблюмен» (у Північній Африці). Перекидання військ для операції «Барбароса» рекомендувалося показувати як підтягування тилових ешелонів для операції «Маріта» або підготовку оборони на випадок радянського нападу. На другому етапі,

говорилося в директиві, коли приховати підготовку до нападу на СРСР стане вже неможливо, стратегічне розгортання сил для операції «Барбароса» слід видавати за найбільший в історії воєн дезінформаційний маневр для відвернення уваги від останніх приготувань до вторгнення. В директиві підкреслювалося, що слід якомога довше тримати в омані щодо справжніх планів командування вермахту навіть війська, які призначалися для дій на Сході. Щоб удати, що готується вторгнення німецьких військ до Англії, німецьке командування наказало поширити дезінформацію про «авіадесантний корпус», котрого не існувало, надрукувати в масовій кількості топографічні матеріали по Англії, німецько-англійські розмовники [16, с. 52–55].

Таким чином, план німецької агресії проти СРСР було підготовлено задовго до появи «Міркування щодо плану...». І вже тому «Міркування...» не може бути виправданням гітлерівської агресії проти СРСР.

Маршал Радянського Союзу А. Василевський у книзі «Справа всього життя» писав: «...хоча ми й були ще не готові до війни ... але, якщо реально настав час справді зустріти її, потрібно було сміливо переступити поріг. І. В. Сталін не наважувався на це, виходячи, звичайно, з найкращих спонукань» [8, с. 118].

Противники версії упереджувального удару Червоної Армії по німецьких військах стверджують, що «Міркування...» — це лише один з численних чорнових робочих проектів, яких у будь-якому оперативному органі розробляється чимало, перш ніж народжується план, директива чи інший документ. Як головний аргумент на свою користь вони наводять брак підписів Сталіна, Жукова й Тимошенка під документом.

Критики «Міркувань за планом...» звертають увагу і на те, що в їх тексті є кілька важливих вставок і викреслювань. Л. Безименський вважає, що «Василевський, людина акуратна, що відрізнялася високою культурою штабної роботи», не міг надати Сталіну «брудний документ», тим більше, що цей документ зберігався в особистому сейфі Василевського і був повернутий до архіву Генштабу лише 1948 р. [4].

Дослідники, які вважають, що «Міркування щодо плану...» затвердив Сталін, наводять як аргумент на свою користь заходи радянської сторони після 15 травня 1941 р. (прихована часткова мобілізація військовозобов'язаних запасу нібито для навчальних зборів, приховане висунення до західних кордонів низки об'єднань і з'єднань, зокрема і з внутрішніх округів), які багато в чому відповідали «Міркуванням щодо плану...».

«На нашу думку, — пише П. Бобилев, — план був повідомлений Сталіну і у принципі був схвалений ним. Скажемо більше: цей план не міг залишатися чорною запискою Оперативного управління, не міг не бути донесений Сталіну в силу свого надзвичайного характеру. Немає сумнівів у

тому, що Сталін ... всіляко прагнув у той час уникнути війни з Німеччиною. Однак травневий план Генерального Штабу був особливим документом: він вимагав негайних рішень, які не відповідали вказаній позиції Сталіна, оскільки Генеральний Штаб пропонував завдати попереджувального удару, тобто покласти на СРСР ініціативу в розв'язанні війни з Німеччиною. Просто відкинути цю пропозицію як неприйнятну було неможливо, бо у цьому ж документі чітко говорилося про те, що Німеччина фактично готова найближчим часом напасти на СРСР у вигідних для вермахту і вкрай невідгодних для Червоної Армії умовах» [5].

Відомий історик Л. Безименський також зазначає, що Жуков, пропонуючи план заходів Генштабу від 15 травня 1941 р., всіляко намагався «змусити Сталіна зрозуміти всю небезпеку такого становища, привернути його увагу до реальної загрози німецької агресії, переконати його у необхідності до її відбиття. Жуков хотів лише одного: домогтися від Сталіна схвалення активних дій перед лицем загрози, що вже стала на порозі» [4].

Якою насправді була реакція Сталіна на пропозицію Генштабу, сьогодні ніхто не зможе відповісти. Але сукупність фактів останніх тижнів перед війною дає можливість припустити, що Сталін, частково погодившись з пропозиціями Генштабу, все-таки зажадав суворо дотримуватися прихованості, обережності, щоб не дати Німеччині приводу почати війну, принаймні, раніше, ніж завершаться заходи Генштабу зі стратегічного розгортання Червоної Армії. Однак добре відомо, що до 22 червня в СРСР не було ні загальної мобілізації, ані зосереджених і розгорнутих радянських військ, готових до нападу. І хоча деякі заходи за травневим планом Генерального штабу почали частково здійснюватися, до початку війни Червона Армія виявилася не готовою ні до наступу, ані до оборони і навіть не була приведена в повну бойову готовність. А Німеччина, навпаки, в червні завершила розпочату ще 1940 р. підготовку до нападу на СРСР. 30 квітня 1941 р., тобто ще до появи в радянського командування «Міркувань щодо плану...» про завдання попереджувального удару Червоної Армії і вже, тим більше, до початку будь-яких практичних заходів, було остаточно встановлено дату нападу на СРСР — 22 червня 1941 р. З 22 травня для німецьких залізниць було введено графік прискороного руху, за яким біля кордонів СРСР уже фактично відкрито зосереджувалися й розгорталися основні сили вермахту. 5 червня начальник штабу верховного головнокомандування В. Кейтель дав для виконавців розрахунок часу до операції за планом «Барбароса» (Гітлер його затвердив) [13, с. 123–124]. 8 червня групам армій і арміям було доведено остаточні завдання за цим планом, а 10 червня командування чинної армії отримало розпорядження про день початку операцій проти СРСР — 22 червня 1941 р. [13, с. 128].

Таким чином, версії про можливі сталінські плани упереджувальної війни не можуть відсунути вбік історичної відповідальності Німеччини за напад на СРСР 22 червня 1941 р. Німеччина скоїла, як встановив міжнародний військовий трибунал на Нюрнберзькому процесі, ретельно підготовлений, задалегідь запланований напад на Радянський Союз «без будь-якого попередження і без тіні законного виправдання. Це була явна агресія» [5].

Щодо підготовки СРСР до нападу на Німеччину влітку 1941 р. і можливого розвитку превентивної стратегічної наступальної операції Червоної Армії, то це залишається гіпотезами і міркуванням. Тим паче, що 15 травня 1941 р. план завдання превентивного удару, запропонований у генеральному штабі Червоної Армії, підписаний і затверджений не був. Це означає, що не було конкретної дати початку його реалізації, що супроводжується безліччю директив, наказів та інших бойових документів. Таких наказів і документів німцям, які розгромили штаб Південно-Західного фронту, отримати не вдалося, інакше вони б сповістили про це світову спільноту на своє виправдання.

1. Абатуров В. В. На западном направлении / Абатуров В. В. — М. : Яуза, Эксмо, 2007. — 444 с.

2. Арутюнов А. Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства) / Арутюнов А. — Т. 2. — М. : Вече, 2003. — 480 с.

3. Баранов М. К вопросу о «превентивной войне» / М. Баранов, В. Журавель // Свободная мысль. — 2001. — № 9. — С. 50–56.

4. Безыменский Л. А. О «Плане Жукова» от 15 мая 1941 г. / Л. А. Безыменский // Новая и новейшая история. — 2000. — № 3. — С. 58–67.

5. Бобылев П. Н. К какой войне готовился Генеральный штаб РККА в 1941 году? / П. Н. Бобылев // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 3–20.

6. Бонвеч Б. Наступательная стратегия-наступление-нападение / Б. Бонвеч // Отечественная история. — 1998. — № 3. — С. 20–25.

7. Василевский А. М. В те суровые годы / А. М. Василевский // Военно-исторический журнал. — 1978. — № 2. — С. 68–71.

8. Василевский А. М. Дело всей жизни / Василевский А. М. — 2-е изд., доп. — М. : Воениздат, 1975. — 607 с.

9. Вишлев О. В. Западные версии высказываний И. В. Сталина 5 мая 1941 г. По материалам германских архивов : [Электронный ресурс] / О. В. Вишлев // Новая и новейшая история. — 1999. — № 1. — Режим доступа : gkaf.narod.ru/kirillov/ref-liter/vishlev-99.html

10. Горьков Ю. Государственный комитет обороны постановляет... (1941–1945). Цифры. Документы / Горьков Ю. — М. : Олма-Пресс, 2002. — 746 с.

11. Горьков Ю. А. Готовил ли Сталин упреждающий удар против Гитлера в 1941 г. / Ю. А. Горьков // Новая и новейшая история. — 1993. — № 1. — С. 29–45.

12. Данилов В. Д. Сталинская стратегия начала войны: планы и реальность / В. Д. Данилов // Отечественная история. — 1995. — № 3. — С. 33–44.

13. Дашичев В. И. Банкротство стратегии Германского фашизма: исторические очерки, документы и материалы / Дашичев В. И. — В 2 т. — Т. 2. Агрессия против СССР. Падение «Третьей империи». 1941–1945 гг. — М. : Наука, 1973. — 664 с.

14. Исаев А. Первый удар Сталина. 1941 год / Исаев А., Суворов В., Барятинский М. — М. : Яуза; Эксмо, 2010. — 352 с.

15. Левітас Ф. Друга світова війна: Український вимір / Левітас Ф. — К. : Наш час, 2012. — 272 с.

16. Преступные цели Гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. П. А. Шилина. — М. : Воениздат, 1987. — 301 с.

17. Рюруп Р. Война Германии против Советского Союза 1941–1945 / Рюруп Р. — Берлин : Агдоп, 1992. — 285 с.

18. Фельштинский Ю. Оглашению подлежит. СССР — Германия. 1939–1941. Документы и материалы : [Электронный ресурс] / Фельштинский Ю. — Режим доступа : http://lib.misto.kiev.ua/HISTORY/FELSHTINSKY/sssр_germany1939.txt

19. Юбершер Г. 22 июня 1941 г. в современной историографии ФРГ. К вопросу о «превентивной войне» / Г. Юбершер // Новая и новейшая история. — 1999. — № 6. — С. 59–67.

КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ

С. О. Костилєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ

[Кармазіна М. Президентство: Український варіант / Кармазіна М. — К., 2007. — 367 с.]

Проблема інституалізації влади в посттоталітарних та поставторитарних державах належить до пріоритетних. Адже від її рівня залежить успішність розвитку й зміцнення в країні демократичних процесів. Саме інститут президентства став одним з перших і безпосередніх проявів змін у політичній системі України після здобуття незалежності. Саме тому наукова й суспільна актуальність теми, яку Марія Кармазіна обрала для дослідження, не викликає сумнівів.

Слід також зазначити, що ця монографія — одна з перших в Україні, присвячена проблематиці, пов'язаній з походженням, розвитком та поширенням інституту українського президентства. Особлива увага приділяється становленню, розвитку та специфіці функціонування цього інституту в період президентства Л. Кравчука та Л. Кучми.

Рецензована книга складається з «Переднього слова», двох частин та «Висновків». У «Передньому слові» представлено загальний огляд проблем, які розглядаються в монографії. На питання, чому тема інституалізації влади надзвичайно важлива, авторка відповідає, що, по-перше, тільки інституціоналізована демократія є справді стійкою, стабільною чи — в